

Előszó

A *Társadalmi Riport* immár több mint két évtizede tudósít a magyar társadalom állapotáról, mindig a legutóbbi két év szisztematikusan gyűjtött empirikus adatállományaira támaszkodva. Most először fordul elő, hogy nem a kormány illetékes minisztériumának támogatásával készül el a jelentés és az is, hogy a rendszeres szociológiai adatfelvételek csak szűkebb körére tudunk támaszkodni. Ebben a bevezetésben megkíséreljük elmondani mindkét fejlemény történetét. Megelőlegezve a lényegét: úgy véljük, egy végletesen megszott, túlpolitizált országban élünk, amelyben az utóbbi évtizedben fokozatosan szűkült be a tere a tényekre alapozott politikacsinálásnak és a független társadalomkutatásnak is. Ezek a dolgok egymással összefüggnek és együttesen járulnak hozzá a magyar gazdaság és társadalom elmúlt években tapasztalt stagnálásához.

A jelen kötet tanulmányai alapvetően a magyar gazdaság és társadalom válságáról számolnak be. A világ gazdaságban és az Európai Unióban jelentkező válságtünetek súlyosabbnak tűnnek Magyarországon esetében, mint Európa sok más országában. Kissé zsurnalisztikus kifejezéssel, de mély igazságot hordozva mondhatjuk, hogy hazánk a rendszerváltó országok éllovasai közül az elmúlt évtizedben a sereghajtók közé került. Milyen okok húzódnak meg e korántsem örömteli folyamat mögött?

Sokszor hivatkozunk arra, hogy Magyarország valamikor a török megszállás környékén leszakadt az európai fejlődés fővonaláról, a perifériára sodródott, s a felzárkózási-kitörési kísérletek sorra elbuktak. Hajnal István, Szűcs Jenő, Bibó István és más történészek és társadalomtudósok sokszor és kiválóan leírták e folyamat jellegzetességeit. Legutóbb a TÁRKI vizsgálatai (amelyeket a megelőző Társadalmi Riportban mutattunk be) is bizonyították, hogy az ennek következtében kialakult nemzettudat és értékszerkezet sok tekintetben inkább a kelet-európai periféria népességével, mintsem a fejlett nyugat-európai régióval rokonít bennünket. Legutóbbi kötetünk megjelenését követően többek között Nadas Péter közölt nagy ívű történeti esszét, továbbgondolva a magyar értékszerkezet, magán- és közpolitikai gyakorlatok gúzsba kötő-visszafogó jellegét.

Ugyanakkor, ahogy azt már korábbi kötetünkben is kiemeltük, kár magunkat azzal áztatni, hogy itt valami történelmi fátum áldozatai vagyunk. Épp elég hibát követtünk el a rendszerváltást követő évtizedekben ahhoz, hogy érdemes legyen újra és újra felhívni a figyelmet: a jelenlegi magyar politikai elit lelkiismeret-vizsgálatára is szükség van. Ehhez ki kell mondani, hogy alapvetően a rendszerváltás konkrét körülményei, s a rendszerváltás történetének több mint két évtizede játszott a főszerepet abban, hogy a sikertörténet egy újabb kudarcos felzárkózási kísérletbe torkollott. Az alábbiakban a „mi történetünk” következik erről.

A nyolcvanas évek elejére-közepére kiderült, hogy a kádári reformszocializmus elpazarolta és felélte tartalékait. Minderre egy bizonytalan nemzetközi környezetben került sor, s ha a Szovjetunió még rendelkezett volna gazdasági és katonai tartalékokkal és az ottani belpolitika egy visszarendeződés irányába mutatott volna, akkor Magyarországon is a kádári reformok kifulladására egy politikai és gazdasági visszarendeződést eredményezett volna. Mivel ezek a tartalékok nem álltak rendelkezésre, a gorbacsovi „glasznosztj” és „peresztrojka” megengedte volna, hogy a kapitalizmusra éppen a kádári reformok következtében legjobban felkészült Magyarország hajtsa végre a rendszerváltást elsőként, és a nyugati világ koncentrált támogatásával belekezdjen egy gyors felzárkózási fázisba. Ettől azonban nemcsak a kádárbirokrácia és a hazai reformkommunisták rettentek vissza, hanem a meglehetősen gyenge belső ellenzékben is komoly félelmek munkáltak, s a nyugatot is jobban izgatta a Szovjetunióval való jó viszony, mintsem Magyarország sorsa. (Ennek eklatáns példája, amikor a német kancellár meghívta Kádár Jánost és felkérte, hogy lassítsanak a nyugathoz való közeledésben, nehogy ez az egész kelet-nyugati viszony romlását eredményezze.)

Ennek megfelelően a rendszerváltás tempója csak 1989-90-ben gyorsult fel Magyarországon, alig néhány hónappal megelőzve a többi volt szocialista országot és magának a Szovjetunióknak az összeomlását. A magyar politikai vezetés – lett legyen szó a reform-szocialista Németh-kormányról vagy a demokratikusan megválasztott polgári Antall-kormányról – még ezt a néhány hónapnyi előnyt sem használta ki arra, hogy a szocializmusból örökölt terhet mérsékeljék, s egy gyorsabb felzárkózást lehetővé tevő garanciarendszert alkudjon ki a nyugati hatalmaktól.

Ennek ellenére a rendszerváltás első évtizede Magyarországon sikertörténetnek, diadalmenetnek tűnt az elemzők számára. Még akkor is így van, ha a lakosság jelentős része – s itt megint csak szerepet játszott az évszázados érték szerkezet és lelki beállítódás – ezt korántsem így élte meg. Példátlanul rövid idő alatt és jobbára társadalmi békében kialakultak a parlamentizmus politikai intézményei, a jogállam biztosítékai, előbb a spontán, majd a kor-

mány által támogatott tudatos gazdaságpolitika keretében létrejöttek a modern piacgazdaság feltételei, elkezdett formálódni egy hazai tulajdonosi polgárság, a kis Magyarországra az egész térséget együttesen is meghaladó külföldi tőke áramlott be. Az Antall–Boross-kormány által megvalósított – egy nemzeti tőkésosztály kialakítására törekvő – kárpótlási jegyes, e-hiteles privatizáció a térségben lezajlott legsikeresebb privatizációs folyamat volt, a külföldi tőke technológiát és munkakultúrát is hozott magával. Ezért is volt problematikus, amikor a Horn-kormány ezt a folyamatot – szintén ideológiai okokkal – megakasztotta, és a készpénzes privatizáció keretében a közművek eladását szorgalmazta. A kilencvenes évek második felére jórészt túljutottunk a rendszerváltást szükségszerűen kísérő gazdasági válságon, kialakult egy fenntartható gazdasági pálya. Az ezredfordulóra jelentősen lecsökkent az ország eladósodottsága, kézzel fogható közelségbe került az európai integráció.

Ugyanakkor a rendszerváltás „bársonyos” jellege sok tekintetben magában hordozta a megvívatlan konfliktusokat, azt, hogy a változás árának megfizetését későbbre halasztottuk. A békés átmenet egyik eszköze volt a korengedményes nyugdíjazás. Korábbi vizsgálataink szerint az 1989 és 1997 között nyugdíjba vonulók több mint kétharmada a különben is rendkívül alacsony nyugdíjkorhatár előtt ment nyugdíjba. Ezzel sikerült az elbocsátással és a tömeges munkanélküliséggel kapcsolatos konfliktusok jelentős részét elkerülni (nálunk 5–6% volt a munkanélküliségi ráta, miközben a környező országokban 10–25%), viszont ennek következtében állandósult egy rendkívül alacsony foglalkoztatottság, amin a mai napig sem tudtunk érdemben változtatni.

A rendszerváltás Magyarországon egy értelmiségi rendszerváltás volt. Másodlagos annak eldöntése, hogy ebben milyen szerepet játszott a reformszocialista, a liberális és a nemzeti értelmiség, mennyiben tudta megőrizni pozícióit a késő-kádári technokrácia. A mi szempontunkból az a meghatározó, hogy a rendszerváltó értelmiség – politikai irányzatoktól függetlenül – saját értékrendszere erőteljesen rányomta bélyegét a folyamatokra. Így a rendszerváltó értelmiség számára az teljesen természetes volt, hogy a piacgazdaságba való átmenet a gazdaságtalan ipari-, mezőgazdasági- és szolgáltató ágazatok leépülésével járt együtt, de elfogadhatatlan volt számára, hogy az ugyanolyan gazdaságtalan, sőt sokszor még irracionálisabb és korruptabb értelmiségi ágazatok is ki legyenek téve a piacosítás szeszélyének. Ennek következtében fenntarthatatlan struktúrák maradtak meg az egészségügyben, a kulturális területek nagy részén, a tudományban, az oktatásügyben (különösen a rendszerváltó értelmiség szempontjából oly kedves felsőoktatásban), a

közigazgatásban. Ezt szoktuk némi eufémizmussal a nagy elosztórendszerek reformjának elmaradásaként interpretálni.

A rendszerváltó értelmiség túlhatalmának másik eleme, hogy a közbeszédet és a mindennapi gondolkodást az értelmiség számára fontos ideológiai és értékviták uralták az elmúlt húsz évben. A XIX. és XX. század fordulóján volt divatos a német tudományosságban a polgárság két frakciójának, a tulajdonosi polgárságnak ('Besitzbürgertum') és a képzettségi polgárságnak ('Bildungsbürgertum') a megkülönböztetése. Ekkor fogalmazták meg, hogy a tulajdonosi polgárság elsősorban haszonorientált, míg a képzettségi polgárság elsősorban értékorientált. Nálunk a szocializmus négy évtizede alatt csak megnyomortva, csökevényesen, szinte saját maga karikatúrájaként maradt fenn a 'Besitzbürgertum', és a rendszerváltást követően újraéledő tulajdonosi polgárság saját gazdaságának megalapozásával volt elfoglalva. Így a rendszerváltás folyamatát a normálisnál nagyobb mértékben a képzettségi polgárság értékvitái determinálták, és háttérbe szorult az a kérdés, hogy az ország, az egyes társadalmi rétegek számára mi hasznos, és mi nem.

A sikeres évtized alapvetően akkor fordult kudarcba, amikor ez az érték-konfliktus már minden józan határt meghaladt. 1998-ban jelentős optimizmus fogadta a fiatal demokraták kormányalakítását. Késő ősze azonban jelentősen megromlott a közhangulat. A szocialista-liberális vezető és értelmiségi réteg ekkor kezdett rádöbbsenni a négy évig gyakorolt hatalom elvesztésének következményeire, az Orbán-kormány konfliktusteremtő lépései (az APEH-elnök személye, az ún. megfigyelési ügy, a Torgyán-féle kisgazdákkal való kiegyezés, majd bedarálásuk stb.) pedig szinte lehetetlenné tették, hogy a politikai kormányzás egy nemzeti minimum elfogadására épüljön. Bármennyire is sikeres volt a kormány gazdaságpolitikája, véleményünk szerint nagyjából az ezredfordulóra alakult ki az a politikai struktúra, amelyben minden politikai erő a hatalom megszerzését előbbre sorolta a nemzet érdekeinek képviseleténél. Az évezred végére fogalmazta meg Orbán Viktor azt a politikai credót, hogy a magyar társadalomban senki sincs középen, hanem a két oldal között egy mély árok húzódik, miközben a szociálliberálisok (hasonlóan ahhoz, ahogy a kilencvenes évek elején előbb a taxisblokádtámogatásával, majd pedig az ún. Demokratikus Charta mozgalmának elindításakor) időlegesen félretették belső konfliktusaikat és saját értékeiket is (az előbbi esetben az Antall-kormánnyal szemben, a kétezres évek elején pedig az „Orbán kiszorítása a hatalomból” cél érdekében).

A 2002-es választások végleg gyűlöletté fokozták a két politikai oldal közötti normális ellentéteket. Az újonnan hatalomra kerülő szocialista-liberális kormány felelőtlen osztogatása ugyan rövid időre jelentős életszínvonal emeléssel és közhangulat javulással járt, de amikor kiderült ennek a politikának a

tarthatatlansága, akkor a kormányzati oldalon egy abszolút voluntarista és kapkodó, kizárólag a választási céloknak alávetett politizálás, míg az ellenzékben – később a szélsőjobb újraéledésével kísérve – hasonlóan voluntarista, dacpolitizálás alakult ki. (Jól jellemzi a helyzetet, hogy miközben a kormányzat felelőtlenül osztogatott, az ellenzék nem ennek bírálását nyújtotta, hanem előbb megszavazta a „jóléti rendszerváltás” legkárosabb költségvetési elemeit, majd a hamis „rosszabbul élünk, mint négy éve” jelszót írta a választási zászlóra, aztán pedig ahol lehetett, többek között a „szociális népszavazással” blokkolta, hogy kiegyensúlyozottabb költségvetések feltételei irányába mozduljon el a kormány). Ráadásul a 2006-os választást követően az akkori kormányfő pillanatok alatt eljátszotta politikai legitimitását, az ellenzék vezére pedig a majdani politikai győzelem reményében teljesen feladta korábbi polgári értékeit, és azokat populizmussal helyettesítette.

Ebben a helyzetben – tehát a külső államadósság és a költségvetési hiány elszabadulásának, a gazdasági növekedés leállásának, az életszínvonal csökkenésének időszakában – érte el Magyarországot a nemzetközi gazdasági- és pénzügyi válság, és a válság kezelését egy rövid időszaktól eltekintve továbbra sem a gazdasági racionalitás, hanem a választási logika determinálta.

A 2010-es választás elsőpró Fidesz győzelmével ismét felcsillant annak reménye, hogy elindulhat az ország egy nemzeti konszenzus kialakításának irányába. A jövő elemzői is értetlenül fognak állni azelőtt a rejtély előtt, hogy miért nem ez, hanem a belföldön és külföldön egyaránt konfliktusokat gerjesztő, ellenségkeresés politikája valósult meg. A sárba tiport ellenzék pedig ismételen remek partnernek bizonyult ebben a konfliktusképző folyamatban: árnyalatlanul kritizálja a kormány abszurdításba hajló és jó irányba mutató lépéseit egyaránt. A 2010-es választás eredményei egyenesen következtek a megelőző időszak rossz kormányzásából. A korábbi ellenzék vezető ereje mellett jelentősen megerősödtek a politikai elittel szembeni protestálás pártjai is: a szélsőjobboldali radikalizmusban egyre primitívebb indulatokra építő Jobbik és a megelőző húsz év politikáját szintén mindenestül tagadó Lehet Más a Politika is. Ez a fejlemény még erősebbé tette a 2010 utáni kormány pozícióját: a megosztott, a korábbi rossz kormányzás örökségét cipelő ellenzéki erők mellett a szélsőséges és a magyar társadalomban csak rendkívül alacsony rezonanciát találó, új hangot felmutató, zöld-alternatív erők között könnyebben lehetett átvinni a 2010 utáni példátlan hatalom-átrendező törvényi háttérét megteremtő jogszabályokat.

Ehhez hozzájárult, hogy a kormányzati szektor kurázsija, közszolgálati ethosza már a megelőző szocialista-liberális kormányzat idején megroppant. A fékek és ellensúlyok rendszerét kikezdő politika és az államapparátus túlpolitizálttá tétele folyamatos volt a 2010-et megelőző kormányok tevékeny-

ségében (leszámítva a válságkezelő Bajnai-kormány periódusát). A 2010-ban hatalomra került Fidesz kormányzása ebből a szempontból annyiban különbözött a korábbiaktól, hogy rendkívül erős parlamenti támogatással bírt és mindezt nagyon szervezeten – néha a parlamentarizmus szabályainak felrúgásával – használta is.

Összefoglalva tehát azt látjuk, hogy a rendszerváltás alig több mint két évtizede egy – minden problémája ellenére – sikeres ezredvégre és egy abszolút kudarcos XXI. századra osztható. A kudarc okai között messzire visszanyúló történeti okok, a rendszerváltás bársonyos jellegéből adódóan halasztott és az utóbbi évtizedre virulenssé váló megoldatlan konfliktusok és kényszerpályák, és mindenekelőtt az utóbbi évtizedben kölcsönös gyűlöletté fokozódott, az egész társadalmat mérgező és egy nemzeti konszenzust lehetetlenné tevő politikai acsarkodás lelhetők fel.

Ebből a helyzetből kilépni pedig csak a nemzeti és európai értékek és célok konszenzusán, az intézményesült parlamenti demokrácia és a magángazdaságon alapuló jóléti piacgazdaság bázisára épülő, a pártok és politikai erők természetes versengését a nemzet közös boldogulásának alárendelő politikai és társadalmi struktúra létrehozásával lehet.

A *Társadalmi Riport* ideai tanulmányai sajnos nem tudnak pozitív és optimista képet festeni az ország jelenlegi helyzetéről. Az ország gazdasági versenyképessége tovább romlott (Vakhal), a magyar gazdaság továbbra is rendkívül sebezhető (Oblath–Palócz). A munkaerő-piaci migráció elemzésének ma már – a korábbi évekkel ellentétben – az országot elhagyók számára is részletesen ki kell térnie (Hárs), az ország kohéziós problémákkal és továbbra is bizalomhiánnyal küszködik (Fábián), illetve erőteljes a politikai szélsőségek jelenléte (Bernát és szerzőtársai). Eközben a kormány egy olyan oktatáspolitikai reformot erőltet, amely nem a versenyképes, munkaerő-piaci alkalmazkodást elősegítő tudást fejleszti, hanem egy anakronisztikus tudásmodellt sulykol (Kolosi–Keller). A fenti, politikai „címlapsztorikat” hozó elemzéseket jól egészítik ki a kötetben azok a szakpolitikai értékelésekhez háttérrel nyújtó tanulmányok, amelyek a magyar háztartások demográfiai szerkezetének átalakulását (Harcsa–Monostori), egyes népességcsoportok jóléti indikátorainak nyomon követését (Gábos–Kopasz, Gáti, Keller), egyes munkaerő-piaci problémákat (Divényi–Kézdi, Koltai–Sik) elemezik, amelyek az állam adózási/támogatási politikáit tekintik át (Szivós), és amelyek az egyenlőtlenségek értékelését nyújtják, illetve az egyenlőtlenségeknek politikai részvételre gyakorolt hatásait elemzik – nemzetközi összehasonlításban (Medgyesi, Horn).

Összességében úgy véljük, a kötet – megszületésének nehéz körülményei ellenére – bizonyítani tudja, hogy a társadalmi jelenségek nyomon követésére

szükség van, az efféle tanulmányokból nyerhető adatok hozzá tudnak járulni egy okos, a visszajelzésekre figyelő társadalompolitikai gyakorlat kialakításához. Sajnálatosnak tartjuk, hogy erről az igazságról idén nem sikerült meggyőznünk a kormányzat illetékeseit. Miközben azt sejtjük, hogy a Társadalmi Riport állami támogatásának elmaradása mögött alapvetően egy rosszul értelmezett politikai igazodási túlbuzgóság és megfelelési kényszer húzódik meg. Muszáj hangsúlyoznunk, hogy ez a tény is része a közpolitikai szektor túlpolitizálódásának és ezzel párhuzamosan zajló provincializálódásának. Nekünk mindenesetre fontos, hogy a Társadalmi Riport folytonossága fennmaradjon. Ezért fektettünk sok energiát abba, hogy kötetünk megjelenhessen, és ezért vagyunk nagyon hálásak a támogatóinknak; a *Friedrich Ebert Alapítványnak* azért, mert egy nemzetközi konferencia megtámogatásával lehetővé tette, hogy a kötet tanulmányai elkészüljenek, és azokat magyar és külföldi diszcutánsok segítségével megvitassuk, a *Nemzeti Kulturális Alapnak* pedig azért, mert hozzájárul a kötet kiadási költségeihez.

Budapest, 2012. szeptember

Kolosi Tamás és Tóth István György